

ELŐSZÓ AZ 1988. ÉVI KIADÁSHOZ

Jó egy évtizeddel a XX. század vége előtt elég nagy biztonsággal megállapítható már, hogy Horváth Jánost a XXI. század is a legnagyobb magyar irodalomtörténészek között tartja majd számon. Egyéniségét és érdemeit, rendszerezésének és életművének korlátait eddig jobbra volt tanítványok méltatták vagy elemezték: hallgatóinak utolsó nemzedékéhez tartozik e sorok írója is, aki a Mesterről szóló más cikkek és megemlékezések szerzőihez hasonlóan legelső kötelességének tartja, hogy tisztelét, sőt csodálatát fejezze ki egykori tanára, vizsgáztatója, ezúttal különösen a „Kezdetek” írója iránt. E könyvből nagyon sokat tanult, benne megszámlálhatatlan továbbfejleszhető gondolatot talált, s az a benyomása, hogy ugyanannyit hagyott még felhasználatlanul a következő nemzedékek számára.

Sokak meggyőződése, hogy éppen *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* a legjobb Horváth három szintézis-kötete közül, s ezek alighanem joggal vallják véleményüket. Ha az okot keressük, kétségtelenül szerepet játszik benne a szerző stílusa, mely mindig világos, áttekinthető, s a nem ritka archaizmusok mellett is mindig érthető, egészében vonzó: ez a tulajdonság azonban Horváth János minden cikkére érvényes, és emiatt ezúttal csak az összhatás első tényezőjeként érdemes az említésre. Fontosabbnak látszik, hogy e stílussal alighanem megragadta a harmincas évek publikumának egy részét, s talán nem is állt vele egyedül; még jelentősebb — most már az utókor számára —,

hogy könyvének egy-egy részlete máig kötelező olvasmány lehet egyetemi hallgatók számára. Főleg arra a részre gondolok, amit ő *Irodalmi nyelvünk kezdetei* címmel maga is felvett 1956-ban megjelent „Tanulmányai” közé (27—47). Fontossága abban áll, hogy ennél jobb és szuggesztívebb bevezetés máig nincsen középkori szövegeink irodalmi világába, melynek felfedezéséhez és még inkább felfedeztetéséhez nem kevés türelem és fáradozás kívántatik, s emiatt állunk mindmáig úgy, hogy a korai kéziratosság emlékei — Horváth szándékai ellenére is — a magyar kutatásban inkább nyelvészeti, mint irodalmi stúdiumok tárgyai.

Nem kisebb jelentőségű a középkori magyar szövegek egykorú használati módjának, a fordító és a közönség mindennapi érintkezésének tisztázása. Ha jó a szerző — mert már itt is vannak különbségek — eleve más a liturgikus és az oktató, az elmélkedő és a felolvasásra szánt textus nyelve és megformálása: teljesen biztos, hogy az oly sokat tárgyalt *Halotti Beszéd* a magyar nyelvű szónoki gyakorlat terméke, hasonlóképpen biztos, hogy toto caelo különbözik a mellette továbbhagyományozott *Monitiótól* (Könyörgés) vagy akár a *Miatyánk* szövegétől. Horváthnak emellett világos nézetei voltak az értelmiségi elit szerepéről, a magyar történelem korai századaiban ma meglepően ható alacsony számáról és a világi papság túlnyomó részének műveletlenségéről. Világosan fel tudta mérni, és kellőképpen értékelte ezek után a XIII. századtól érzékelhető fordulatot, különösen pedig a magyar nyelvű irodalom fellendülésének tényeit és kereteit: azt tehát, hogy — legalábbis néhány előkelő kolostorban — „a latinul tudó apáca sem mehetett feltűnőbb ritkaságszámba”, de idézte azt is, hogy Margit királylány „elmegeyen vala. .az sororokhoz az mivelőházban és megmondja vala nekik az szenteknek életöket avagy aznap evangéliomot”, vagyis írás, olvasás és felolvasás

mellett egyfajta házon belüli, tárgyilag kötött és hivatalosan támogatott szóbeliség ugyancsak létezett. Nem más ez, mint a kódex-irodalom publikumának forrásokon alapuló, írástudó és analfabéta rétegekre bontása, mely által a zárdák egyházi előírások és szokások által szabályozott irodalmi élete úgy határozható meg, hogy a középlatin nyelv teológiai ismeretétől a felolvasott szövegekig és prédikációkig, meg (Margit királylány példája szerint) valamiféle kötelező, zárt szóbeliségig több szinten virágzott. Az egyes kolostorok kapcsolatát — s ezen át az országossá kibontakozni kezdő irodalmi élet kezdeteit — keresve arra is rámutatott még, hogy az ugyanazon rendek házai és az egymás szomszédságában fekvő kolostorok kódexeket adtak kölcsön és vettek át lemásolás céljából. Csak sajnálni lehet, hogy párhuzamos szövegek jegyzéke nem nagyon segíthette munkáját, sőt máig is csak kívánatos még olyan tárgyú lista, amelynek összeállítója azt az ugyancsak Horváthtól származó megfigyelést kellőképpen hasznára fordítja, hogy hány szöveg fordul elő többször a kódex-irodalomban, hány származtatható ugyanazon fordítótól, és hogyan, mit változtattak feltehető eredetijükhöz (az első kézből származó fordításhoz) képest a másolók, akik meggyőződése szerint elsőnek kerültek a leírandó szövegek hatása alá, s ugyanakkor hol, mikor és hányszor fordul elő a „szövegtisztelet” jelensége.

Mindezek és sok más, itt szóba nem hozható vagy más összefüggésben tárgyalandó megállapítása, az egész középkori magyar nyelvű írásbeliség irodalmiasítása elsősorban mégis azáltal vált lehetővé, hogy Hováth következetesen alkalmazta 1922-ben megjelent, hosszú éveken át érlelt *Magyar irodalomismeretének* egyik megállapítását: az irodalom állandó lényege „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”, s vallotta azt az egész pályáját végigkísérő tudósi hivatástudatot, hogy neki a magyar irodalom fejlődéstörténetét kell megírnia.

IV

Irodalomfogalmából következik tehát, miért vizsgálta gondosan (és eredményesen) a szövegek és a közönség kapcsolatát, részben az intézményrendszer történeti változásainak ismeretében (szerzetesi reform), részben magukból a textusokból következtetve rá. Fejlődéstörténeti koncepciójából származik, hogy a kézirásos irodalom a vázolt „alapviszony” értelmében alacsonyabb fokozatot képvisel nála, mint a nyomtatott, mert az előbbiben még ingadozik a szövegállandóság, tekintélyes része, már csak a központozás tanúsága szerint is, felolvasásra készült, melynél magasabb rendű a magános olvasás és a „szabad olvasmányok” kategóriája: „A kolostorok a priori közönségfogalmán a magányos, cellabeli olvasás üti az első réceket”, s ennek nyomában „suhannak be kedély és képzelet világibb szellői”

Horváth ugyanis „valamely új, nemzeti irodalmi műveltség spontán kitermelését” kereste a magyar középkorban és noha ötszáz esztendő t magában foglaló irodalmát a (középkori) latinság függvényének tartotta, fejlődéstörténeti gondolatmenetével végül is arra a következtetésre jutott, hogy jelentőségében csak a XVIII. század végi „megújhódáshoz” hasonlítható, „mely éppoly kezdeményező a profán, világi európaiság nosztrifikálásában, mint emez a vallási szellemű európaiságéban” „A mag idegenből való”, és — folytatta — „faji lelkiség, történelem, tömegek és lángelmék dolga lett a palántának idővel hazaivá egyénítése. A nemzeti egyénítés első lépése a nyelvi befogadás s azt tette meg kolostori irodalmunk.”

A „faji lelkiség” szavakon ma fennakad az olvasó, de semminemű aggodalomra nincsen ok: nem rasszizmus értendő rajta, hanem Arany és Gyulai s az ő nemzedékük „irodalmi tudata” Horváth János magyar irodalomról vallott felfogása a legjobb magyar polgári hagyományok öröksége, melyeknek ápolását a Mester teljes tudatossággal vállalta magára. Ebben gyökerezik irodalomfogalma, ebben az, amit 1922-ben megjelent

tanulmányában „irodalmi ízlésnek” nevezett, s ez nem más, mint „eleve-állásfoglalás, minden továbival szemben adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés”

Itt talán felesleges újból fejtegetni, hogy Horváth János a maga korában konzervatív volt, de nyílt és szabad gondolkodású, s a szakmában mindmáig a legmagasabb színvonalú „régí” Ugyanakkor be is zárta magát morális kötelességtudattal az önként vállalt tradícióba. Minthogy ő a magyar irodalom anyagában a nemzeti karakter megnyilvánulását kívánta kidolgozni, saját szavai szerint a palánta „hazaivá egyénítését”, a tárgyi hűségre hivatkozva elhatárolta magát a külföldi—magyar irodalmi párhuzamok előtérbe állításától, és tartózkodott külföldi szerzőt sem idézett, könyvében egyetlen nagy medievista neve elő nem fordul. Ma ennél a gyakorlatban, ha tetszik a elgondolni sem lehet, bár tudva tudta, hogy a „magyar deákság” az európai középlatin irodalom része, a magyar nyelvű irodalom pedig eme internacionális latinnak szerény származéka, egyetlen külföldi szerzőt sem idézett, könyvében egyetlen nagy medievista neve elő nem fordul. Ma ennél a gyakorlatban, ha tetszik a szó, „nyitottabbak” vagyunk, s egyértelműen vállaljuk, kutatjuk a magyar irodalom európai kapcsolatait; azt is tudjuk ezen felül, hogy a későbbi századok neolatinjából is sok minden került át a magyar irodalomba.

Az idegen nyelvű művek idézésének hiánya is okozhatta aztán, hogy manapság meglehetősen keveset tudunk Horváth János közvetettnek nevezhető külföldi forrásairól és inspirátorairól, noha ilyeneknek mégiscsak kellett lenniök. Szóba került ugyan már a pozitívizmus hatása, de jobbra szerzők említése nélkül; többen említették Wundtot, a franciák közül Brunetière és Lanson nevét, de néhány találó megjegyzésen, egy-két lapnál hosszabb elemzésen túl alig: röviden azt lehet mondani, hogy

Horváth János életműve még nem vált alapos tudománytörténeti elemzés tárgyává. A helyzet láttán az a benyomása támadhat az embernek, hogy a mai irodalomtörténetírás Európa irányában jóval nyitottabb ugyan, mint Horváth Jánosé, de addig még nem jutott, hogy e tösgyökeresen magyarnak tartott és mindmáig igen nagyra becsült tudós életművét tágabb perspektívában, valóban tudománytörténetileg vizsgálta volna. Mentségül legyen mondva, hogy a tudománytörténet jóval fiatalabb a historia litterariánál, s talán egyesekben gyanú merülhetett fel e kapcsolatok létezése körül is, mert Horváth azt vallotta, hogy ő elvileg örömmel ragadja ugyan meg „a külföldi szaktudomány minden eszméltető tanulságát”, végül is „csak irodalmunk saját történeti anyagának a vallomására” hagyatkozik. Akár így, akár úgy, mégis ez történt azonban, noha tudománytörténeti adatok már az 1920-as évekből idézhetők.

Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című könyvében (1931; előbb: Minerva, 1927—1930; előttem az a példány, amelyet „[Gombocz] Zoltánnak igaz barátsággal” ajánlott a szerző) Goethére vezeti vissza, hogy az irodalom korábbi „tárgy-fogalma. .viszonyfogalommmá” alakult át, s idézi Horváth irodalom-meghatározását. Még fontosabb lehet egyszer, hogy Wilhelm Scherer *Poétikájában* (1888) egyebek között megtalálható Horváth nevezetes irodalom-meghatározásának lényege, a másoló szövegátalakító munkájának méltatása, az írott és íratlan költészet határozott elkülönítése és a közönség fogalmának előtérbe állítása. A német kötet legújabb kiadásában a bevezetés szerzője odáig ment (Tübingen, 1977; Gunter Reiss), hogy Scherer nézeteit Hans Robert Jaub recepció-esztétikájával (1967) rokonította.

Ugyancsak Schererrel hozható talán kapcsolatba, hogy Horváth összefüggést látott irodalom és morál között, legalábbis akkor, amikor az irodalmi gyakorlat „kollektív eredményé”-ről,

a „közös lelki formá”-ról beszélt a *Magyar irodalomismeretben*: „Valami nagyszerű, nemcsak kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája ez az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban; s múlt és jelen összeömlésztésének e változó szempontú ugyan, de valamely változatban mindenkor érvényesülő mozzanata tetőzi be az irodalmi alapviszony történeti megvalósulását.” Valamivel alább ez a mondat olvasható: „Aki irodalomtörténetet ír, alázattal ismerje fel, hogy ő van a kijelölt helyre állítva, s fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonyoknak, melybe ő, a gyarló egyes ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.” Ha erkölcsiségen ebben az esetben mindazon követelmények summázatát értjük, amelyeket a közösség állít az egyes emberrel szemben, mint Scherer gondolta, az irodalomtörténész mindenképpen morális feladatot vállal, ahogy Horváth is vélte; s ha az irodalom által kialakított „közös lelki forma” erkölcsi közösséget hoz létre „az irodalmi műveltség” formájában, mint Horváth hirdette, valószínűleg olyasmit írt le, amit Scherer is vallott a német császárság évtizedeiben arról, hogy a német filológia arra a legtisztább, legszemélyesebb, legnemesebb érzésre épül, ami embert egyáltalán eltölthet — a nemzeti közösség, a nemzet szeretetére.

Az említett néhány hasonlóság valószínűleg nem egyszerűen hatás, hanem sokkal inkább a polgári nemzet kialakulásakor óhatatlanul felszínre kerülő gondolat. Így felfogva is figyelemre méltó azonban, mert Horváth János gondolkodása nemcsak a nagy magyar elődök eszméinek és ízlésének foglalata, hanem XIX. századi gondolatok pregnáns, maradandó, valóban mélyen erkölcsös kifejezése az irodalomtörténetírásban. Kár, hogy kissé megkésetten, de tagadhatatlanul tiszta formába öntötte és rendszerezte Horváth azt, amit elődeitől, no és kortársaitól tanult.

VIII

Meggyőzően elmondták már, hogy a pozitivizmus kétségtelesenül hatott rá: „A kezdetek”-ben legtöbbet idézett szerzője Katona Lajos, akinek kutatási eredményei nélkül meg sem írhatta volna könyvét. Ő az a ritka kivétel, akinek neve benne van a mutatóban, s akit szó szerint idéz. — Horváth Cyrill már csak a jegyzetekben fordul elő. E jegyzetek további fontos szerzői: Hóman Bálint, Hajnal István, Jakubovich Emil, Tímár Kálmán, Eckhardt Sándor, Thienemann Tivadar, Király György, Pais Dezső. Hogy aztán kortársaihoz közelebről milyen kapcsolatok fűzték, ma inkább szóbeszéd, mint kutatás tárgya. Külön kellene foglalkozni egyszer a régi Eötvös Collegiummal is, amelynek tagja, majd tanára volt, s ahonnan talán baráti kapcsolatainak jó része eredeztethető. Ez a csoport erősen összetartott: a Gragger alapította berlini intézetben a volt kollégisták egymásnak adták a kilincset.

Tudománytörténeti kutatás tárgyává kellene tenni egyszer a „Kezdetek” első mondatát is: „Irodalom nincs írott szövegek nélkül; története a legrégebbről fennmaradt írott szövegek vallomásával kezdődik.” A sokat emlegetett tétel egyfelől Horváth rendszerezéséből eredeztethető, amiről volt már szó, de benne lehet az is, hogy a XVIII—XIX. században akkor vált irodalmi hatóerővé egy teljesen másfajta szóbeliség, amikor publikálni kezdték a népköltészet termékeit. Saját írásaiból annyi biztosnak látszik, hogy a ledegradált középkori fogalommal irodalomtörténeti gyakorlatában mindig számot vetett. Elismerte, hogy a szóbeliségben „az irodalmi műveltség formaelőzményei” kereshetők, csodálattal adózott, Anonymusról szólva, „a világiak között forgolódo énekmondók” szóbeli hagyományörzéséről, néhány megjegyzéséből kivehetően korántsem zárta ki, hogy a szóbeliség nem hatott az írásbeliségre, bár az utóbbinak eredetét — a nyelvi iskolázottság kezdetét — a

szoros fordításban kereste, valahogy olyanféleképpen, ahogy a XVIII. században Kazinczyék értékelték a fordításirodalmat.

Vannak azonban más irányba utaló megjegyzései is e tárgyban. Jól tudta, hogy „a nyelv irodalmivá emelkedése még az írásbeliség előtt megindul azáltal, hogy kitermel, megrögzít s továbbhagyományoz bizonyos szöveg-egységeket a majdani »irodalmi mű« szóbeli előképeként”, de kijelentette, hogy megállapíthatatlan, mit tett „önerejéből az irodalomalatti, világi réteg, hogy nyelvét. Íratlanul is irodalomszerű, irodalomba átmehető” fejlettségi fokra emelje. Másfelől számolt azzal, amit a Margit-legenda egy már fentebb idézett részletéből kivethetően ma talán „másodlagos szóbeliség”-nek nevezhetünk. Mór püspök legendájáról szólva megjegyezte ugyanis, hogy a kolostorok érintkezése „a legendás anyag szóbeli terjesztését s formálódását” szolgálta, az Imre- és Gellért-legendáknál leírta, hogy a szerzők talán szájhagyományból is merítettek, jól tudta, hogy a középkori prédikáció latin literatúrát közvetített az „írástudatlan gyülekezet”, a „magyar nép” között, a korai kereszténységben felismerte a tolmácsok szerepét, a Jókai-kódexet tárgyalva fejlődési tendenciaként említette, hogy a nyelv „lassan-lassan saját, élőszóbeli formáival” szorította ki a latinizmusokat, megállapította végül, hogy az egyházi tanítás hatására a magyar középkorban latinon alapuló szóbeliség kezdett kialakulni.

Mi más ez, ha nem annak hallgatolagos be- és felismerése, hogy az írástudatlanok tömegében a prédikáló papság, vagyis az iskolázott réteg szóbeli közléseinek hatására, a latin irodalom függvényeként, az értelmiségben és a „gyülekezetben” újfajta szóbeliség jött (jöhetett) létre, melyben keveredett a mindennapi élőbeszéd és a tanítás nyelve, s amikor a tanítások leírására (betűkkel rögzített fordításra) került sor, a szerző eme szóbeli hagyományra természetes módon támaszkodhatott. A másodla-

gos szóbeliség létezése és hatása legjobban akkor fogható meg, ha a meglehetősen zárt közönség használatára szerzett magyar könyveket latinjukkal vetjük egybe. Tapasztalat szerint a magyarban az oly sokszor szóvá tett latinizmusok mellett szép számmal fordulnak elő kötött szerkezetek, állandó jelzők, melyeknek nyomát hiába keressük az eredetiben, vannak példák ezen felül elbeszélő szövegek bizonyos átszerkesztésére: a legendákban nemcsak a születés, a megdicsőülés és a halál leírásának latintól eltérő sztereotípiáira találhatunk, hanem olyan vonásokra, amelyek az előadásba csak a korban szokásos szóbeliségből származhattak át, vannak végül stiláris elemek, amelyek akár Heltai Gáspár fordításaiban is fellelhetők.

Akkor sem tehetünk mást, ha a magyar szövegszerkesztési módot akarjuk tüzetesebben ismerni. Egyedül magyar—latin szövegek összevetéséből derülhet ugyanis ki a két rétegre (tanult emberekre és állandó hallgatóságukra) bontható szóbeliség hatása, így mérhető fel igazán a köznyelv befolyása, és még az sem lehetetlen, hogy e módszerrel olyan törmelékek kerülnek majd elő, melyek a fordításokban óhatatlanul előforduló aktualizáláson túl jóval régiebbek, valóban az ősi műveltség egy-egy morzsalékát rejtik magukban. Nem a latinságnak nyelvet deformáló hatása az elsőrendűen fontos kutatási feladat tehát, hanem a magyar közszokás elemzése, vagyis annak tisztázása, hogy mit fogadott el, mit tűrt vagy kívánt meg a kolostori olvasók és hallgatók csoportja, és ezen a rétegen belül vethető fel az a kérdés is, hogy miképpen hatottak rájuk mint közönségre az idegenszerűségek, olykor magyarul szinte érthetetlen, szó szerinti fordítások. Nem kevésbé fontos feladat lenne persze az írástudók második szóbeliségén túl azt is vizsgálni, hogy ez hogyan hatott az egyszerű „községre”, mely oly sokrétű lehet, hogy irodalomtörténeti eszközökkel talán meg sem fogható.

Nem kevesebb haszonnal járna a szövegek vándorlásának kérdése: egyeseknek népszerűsége, másoknak magános volta, és vizsgálendő lenne, hogy egyes fordítók (vagy másolók) hogyan kombináltak össze latin forrásokból olyan alkotást, amelynek vajmi kevés köze van már a kimutatható eredetihez. Végül pedig: ki hát a jó fordító, ki a tehetséges író, valóban lehet-e a kódexirodalom névtelenjeinek tömegében íróegyénségeket akkor is elkülöníteni, ha műveik vegyes tartalmú kódexekben, talán többszörös másolatban maradtak fenn?

E valószínűleg jogos, de egyelőre szorgos kutatások híján megválaszolhatatlan kérdések Horváth János „Kezdetei”-nek tanulságaképpen vethetők fel manapság; olyan kérdések ezen felül, melyekkel ő maga keveset törődött, mert rendszerén belül más foglalkoztatta. A rendszerezés érdekében elolvasott mindent, de kódexet aligha forgatott kezében, még elődei eredményeinek ellenőrzésére sem, s eszébe alig juthatott, hogy középkor-kutatónak vélje magát: a magyar irodalom szintézisének első kötetét írta meg ő a „Kezdetek”-ben azon szempontok alapján, melyeket hite szerint a legnemesebb, felülmúlhatatlan elődeinek munkáiból merített.

A középkori magyar irodalomról alkotott nézetek az elmúlt félszázad alatt lényegesen átalakultak, de az ő eredményeitől nem egészen függetlenül formálódtak tovább. A mai magyar irodalomtörténeti szintézisnek újból része a Horváth által kizárt ősköltészet, fejezetté vált az udvari és a lovagi irodalom, amelynek ilyen formában még nyoma sem található nála, s a középkori irodalomba épültek be azok a versek (*Szabács viadala*, Apáti Ferenc kantilénája), melyeket ő annak idején „az irodalmi műveltség más korszakába” utalt. Horváth szorosabban vett tudománytörténeti helye még tisztázatlan. Annyi biztos azonban, hogy ma a magyar irodalomtörténetírás klasszikusai közé tartozik ő, mint egy kor és mentalitás nagyszerű kifejezője, s

valószínűleg így marad műve és személyisége a XXI. századra. Talán még emelkedik is rangja, ha a mainál alaposabb tudománytörténeti elemzéssel vizsgálják munkáját.

A magyar irodalmi műveltség kezdeteinek új kiadásával az Akadémiai Kiadó a könyv máig eleven értékeire és tudománytörténeti jelentőségére kívánta felhívni a figyelmet. A szöveg az 1931-i, első kiadáson alapul, amelynek jegyzeteit a szerző az 1944-i, második kiadásban kiegészítette ugyan az újabb szakirodalommal (jelen kiadás a pótjegyzeteket is tartalmazza), de főszövegén semmit nem változtatott. A szerkesztő gondot fordított arra is, hogy a súlyos és értelemzavaró sajtóhibákat, valamint a szerző javításait listába szedje, mely a kötet végén található. (Horváth János példányát a tudós családja volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.) A jelenlegi kiadás ezért némi túlzással kritikainak mondható, s megbízhatóbb és használhatóbb, mint a korábbiak.

Tarnai Andor